

Kelen Annamária

Az interetnikus együttműködés lehetőségei Izraelben |

Az alapvető problémák, és egy azokra válaszként létrehozott civil szervezet példája

Absztrakt

Az alábbi tanulmányomban egy 2017-ben írott szakdolgozatomhoz kapcsolódó kutatásomat és az azt kiegészítő észak-izraeli terepmunkám eredményeit dolgozom fel, részlegesen. Az Izraelben fennálló konfliktusos helyzetet a társadalom integráltsága, valamint a nemzeti identitás és a társadalmi együttélés kérdései felől közelítem meg. Ezeket figyelembe véve megkísérlem összefoglalni azokat a hátráltató tényezőket, amelyek meglátásaim szerint Izrael esetében megakadályozzák a tényleges együttélés és társadalmi integráció megvalósulását. A jelen írásban is tárgyalt társadalmi problémákra való válasz, illetve lehetséges megoldás keresése sok különböző formában és szinten történik, amelyre példaként egy helyi civil kezdeményezés eredményeként létrejött szervezet munkáját és a céljaik elérése érdekében alkalmazott eszköztárát mutatom be. A szervezet részletes bemutatását a náluk végzett terepmunkám eredményeinek rövid összefoglalásával egészítem ki.

The possibilities of inter-ethnic cooperations in Israel |

A civil organisation's exemple, that was created to address basic problems

Abstract

The following study is based on my 2017 research related to my thesis, and the result of the additional fieldwork conducted in Northern-Israel. To analyze the ongoing Israeli conflict, I take into consideration the question of national identities, social integration and coexistence, and make an attempt to identify and summarize the relevant hindering factors of the realization of those in Israel. Looking for answers and finding solutions to the problems discussed in this study takes various forms on various levels, out of which I am to introduce the work and the initiative of a local NGO. In addition, I include a short summary of the result of my field work conducted in their organization.

Bevezető

A következő írás egy 2017-ben végzett kutatást dolgoz fel, részlegesen. Az említett kutatást Észak-Izraelben, egy helyi szinten, a közösségek közötti kapcsolatteremtéssel foglalkozó civil szervezetnél eltöltött szakmai gyakorlatom alatt készítettem. Elsődleges célom az volt, hogy az Izraelben fennálló, széles körben ismert konfliktusos helyzetre adott civil szintű válaszokat és reakciókat felderítsem – ebben az esetben az említett szervezet megismerésén és a vonatkozó kutatáson keresztül. A kutatás során munkásságuk átfogó feltérképezésén túl az egyik, a kutatást megelőzően kiválasztott projektjüket helyeztem a vizsgálat középpontjába, amivel célom, munkájuknak a közösségre és a résztvevőkre gyakorolt esetleges hatásainak felmérése volt. Ennek érdekében félig strukturált interjúkat készítettem, amelyek alanyai a vizsgált projekt érintettjei közül kerültek kiválasztásra.

A bemutatásra kerülő szervezet alapvető célja a széles körben ismert izraeli konfliktus okozta társadalmi szegregáció és feszültség helyi szinten való enyhítése. E célból több különféle projekten is dolgoznak, melyeket a helyi közösség tagjainak bevonásával valósítanak meg. Azt gondolom, hogy a bemutatásra kerülő szervezet jól reprezentálja az Izrael területén működő alulról szerveződő civil kezdeményezéseket, amelyek egy fenntartható együttműködésért és békés együttélés megvalósításáért dolgoznak az egymással ellenséges, illetve a szegregált csoportok között. Ezeket a nagy számban jelenlévő kezdeményezéseket fontos számításba vennünk, amikor az izraeli konfliktus jelenségét vizsgáljuk. Úgy vélem, hogy az izraeli társadalom jelenlegi állapotát tekintve kulcsfontosságú olyan példák felmutatása, melyek a kapcsolatteremtés és az interkulturális közösségek szervezésének lehetséges sikerét támasztják alá (bármilyen mértékű legyen is az).

Jelen tanulmányban leginkább arra törekszem, hogy részlegesen bepillantást nyerhessünk azokba a történelmi, politikai és társadalmi folyamatok néhány aspektusába, amelyek az izraeli társadalom jelenlegi, problematikus állapotához vezettek. Írásom bemutató jellegű, amiből fakadóan a megnevezett folyamatoknak csak bizonyos epizódjaira, részleteire szorítkozik röviden és a teljesség igénye nélkül, illetve a bemutatott szervezet is csak egy példa a rengeteg létező és lehetséges reakcióból a

társadalmi probléma, illetve problémák enyhítésére. A következőkben tehát érintem a nemzettudat, nemzeti identitás és a multikulturális társadalom kérdéseit (Izrael relevanciájában), a vizsgált szervezet régiójának demográfiai és történeti jellemzőit, kitérek a szervezet bemutatására, majd végül röviden összefoglalom a kutatás keretein belül készített félig strukturált interjúk kvalitatív elemzése során kapott eredményeket, válaszokat.

Az izraeli társadalom integráltsága

Annak érdekében, hogy közelebb kerüljünk az izraeli társadalom alapvető integrációs problémáinak megértéséhez – amely a konfliktus egyik jelentős aspektusa – mindenekelőtt kitérek a nemzettudat, nemzeti identitás és a társadalmi csoportok együttélésének általános témakörére, hogy némi alapot szolgáltasson Izrael társadalmának további vizsgálatához.

Nemzettudat és nemzeti identitás

A nemzeti identitás kérdéséhez a Csepeli-Örkény-Székelyi szerzőhármás (Csepeli, Örkény és Székelyi, 2004) munkáját használtam kiindulópontként, amely kétféle nemzeti identitás fajtát különböztet meg: állampolgárságra, illetve kultúrára épülő nemzeti identitást. Az első szerint egy nemzethez való tartozás alapjául az állampolgárság, a helyi kötődések (születés helye, lakhely) és a jogi-politikai intézményekhez való ragaszkodás szolgál, ezek alapozzák meg és formálják az egyének és csoportok nemzeti identitását. Ezzel szemben a második kategória szerint a nemzeti identitás alapjául a kulturális háttér és hovatartozás szolgál, vagyis elsősorban az anyanyelv és a nemzeti önbesorolás határozza meg azt (Csepeli, Örkény és Székelyi, 2004:476). A közös kötődéshez és hovatartozáshoz hasonlóan a kultúra, kulturális értékek és háttér is jelentős összetartó erő lehet a társadalmat alkotó egyének számára, ám ahogy ez kötődést is generál, úgy a csoportok közötti határokat is létrehozza és kiélesíti, természetesen távolságot is teremt azok között. (Avruch, 1998). A nemzeti érzések és gondolatok szükségszerűen részét képezik a személy társadalmi identitásának, ami elengedhetetlen a társadalmi valóság értelmezéséhez (Csepeli, Örkény és Székelyi, 2004). Az egyén a saját, belső

csoportját¹ (ingroup) minden esetben megkülönbözteti a környezetében lévő más, a saját csoportjához képest külső csoportoktól (outgroup). Ez a megkülönböztetés szükségszerű az identitás kialakulásának szempontjából, valamint az egyén világról való tudásának kategorizációját is szolgálja (Bindorffer, 2006). A társadalmi kategorizáció az egyén számára olyan rendszert szolgáltat, ami a társadalomban való orientációt és az egyén pozíciójának meghatározását segíti: az emberek alapvetően csoporttagságukból származtatják a szociális identitásukat (Tajfel, idézi Bindorffer 2006:10), hovatartozás-érzetük szolgáltat vonatkozási pontot a saját, a társadalomban elfoglalt helyük meghatározásához. A természetszerű kategorizáció és csoportidentitás túlzott megerősödése, és az ezen keresztül kialakuló etnocentrikus és nacionalista hozzáállás azonban természetszerűen növeli a társadalmat alkotó csoportok közti távolságot, mely a társadalom egészének széttagolódását eredményezi és megnehezíti, vagy el is lehetetleníti az érintett, a társadalmat alkotó csoportok valódi együttélését. Ennek a társadalmi széttagoltságnak példája Izrael is.

Eltérő kultúrájú, nemzetiségű, vallású csoportok együttélése

Ami a különböző kultúrájú, nemzetiségű és vallású állampolgárok, illetve csoportok együttélésének **külső**, társadalmi feltételeit illeti, Smelser alapján négyet tudunk meghatározni (Smelser, 1994 idézve in. Andorka, 2006): a nemzetállam politikai hatalmának decentralizációját és a régiók és helyi közösségek politikai szerepének erősítését, a kisebbségi nemzeti identitás megőrzésének nemzetközi jogi garantálását, az egyes emberek többes identifikációjának elterjedését (identitásérzés sokféleségének megléte), valamint a nemzetközi civil társadalom kialakulását (Andorka, 2006). Egy adott társadalomban élő egyének számára a társadalmi egyenlőség megvalósulása érdekében ugyancsak létfontosságú az is, hogy a belső csoportjuk és identitásuk (pl. kisebbségi nemzeti identitás) társadalmi szinten elismert, elfogadott és értékelt legyen. Mivel az egyén szociális identitását alapvetően csoportbeli hovatartozása határozza meg, ezért a csoport társadalmi elismertségének és értékelttségének sérülése az identitás sérüléséhez is vezet, ami ebből adódóan hatással van a társadalom egészében elfoglalt pozíciójára (Neményi, 2012:32).

¹ Akár vallási, társadalmi, etnikai, nemzeti, stb.

Ami az együttélés **belső** feltételeit illeti, ezek közül a bizalmat emelem ki az Örkény-Székelyi szerzőpáros tanulmánya alapján (Örkény és Székelyi, 2009). Ők a bizalmat és a gyanakvást állítják egymással szembe mint a társadalom lehetséges összetartó és bomlasztó erőit. A rendszer iránti bizalom az egyik legfontosabb eleme a társadalom integrációjának, ennek hiánya destruktív folyamatokat indít el a társadalomban: magát a rendszert bomlasztja és a társadalom dezintegrálódásához vezet. A gyanakvás megkérdőjelezi az egyén és a társadalom viszonyát, az egyéneket egymástól és a társadalom egészétől is eltávolítja. A bizalom „a társadalom morális integrációjának kötőanyaga” (Elster, 1989 idézve in. Örkény és Székelyi, 2009), olyan társadalmi jószág, ami előfeltétele és egyben eszköze is a társadalmi együttműködésnek (Örkény és Székelyi, 2009:3). Ha egy közös társadalomban él, egymástól egy adott identitásképző tényező (kultúra, vallás, etnikum) mentén elkülönülő csoportok között nem bizalom, hanem gyanakvás van jelen, az útját állja egy összetartó, integrált társadalmi közeg kialakulásának, ugyanakkor talajt szolgáltat a csoportok közötti ellentétek felerősödésének és konfliktusok létrejöttének is. Az eltérő megközelítések abban egyetértenek, hogy a jelenséget elsősorban a társadalmi rendszer egésze és az egyén társadalmi beágyazottsága felől érdemes megközelíteni. A különböző kulturális és etnikai csoportok más csoportokkal, vagy a többségi társadalommal való kapcsolatteremtését tekintve (pl. migránsok, kisebbségi csoportok) a külső csoportok iránti bizalomnak a következő, három fontos funkciója lehet: *megkötő*, *áthidaló* és *összekötő*. A *megkötő* szerep az inkább zárt közösségek összetartásában hangsúlyos: ilyen bizalmi hálók tartják össze például a családokat, vallási csoportokat. Az *áthidaló* szerep az eltérő kultúrák és csoportok közötti kapcsolatteremtésben érvényesül, az *összekötő* szerep megvalósulásával pedig a társadalmi hierarchia eltérő szintjein elhelyezkedő csoportok és személyek között jöhet létre kapcsolat (Örkény és Székelyi, 2009:6). Az általam vizsgált, társadalmi többségi és kisebbségi csoport kapcsolatának szempontjából mindenekelőtt a bizalom áthidaló funkcióját látom fontosnak. Az egymástól eltérő és szegregált kulturális (és vallási) csoportok esetében a csoportközi bizalom kialakulása elengedhetetlen előfeltétele egy együttműködő, békés együttélési viszony kialakulásának. „Az etnikai alapon szerveződő bizalom a leszármazás és a közös kultúra mentén épít szoros kötődéseket: az etnikai alapú bizalom a csoport tagjaitól nagyfokú elkötelezettséget követel meg, míg más etnikai csoportokkal szemben gyanakvást szül.” – állapítja meg Örkény és Székelyi (2009:6). Egy olyan társadalomban, amelyben több,

egymástól eltérő nemzetiségű csoport él, ez a fajta csoporton belüli (ingroup) bizalom és a csoporton kívüliek (outgroup) iránt esetlegesen táplált bizalom, illetve bizalmatlanság kulcsfontosságú a társadalom integráltságát és a csoportok viszonyát tekintve. Egy adott társadalmon belüli különböző etnikai csoportok között létrejövő kapcsolatnak előfeltétele egy olyan heterogén környezet is, ahol a csoport tagjai egymással érintkezhetnek, lehetőséget kapnak egymást közelebből megismerni – legyen ez a környezet társadalmilag adott (pl. integrált iskola) vagy kifejezetten e célból mesterségesen létrehozott (pl. projektek). Ha ez nincs jelen a társadalomban, az szükségszerűen a csoportok szegregálódásához vezet és megfosztja őket az egymással való kapcsolatteremtés, a sajátjuktól eltérő narratívák és álláspontok megismerésének és az esetleges bizalom kiépülésének lehetőségétől, ami gátat szab a társadalom integrálódásának (Neményi, 2012).

Konfliktustól a bizalom kialakulásáig

A különböző csoportok együttéléséhez szükséges bizalmi viszony kialakulása egyaránt függ mind a belső, mind a külső feltételek megvalósulásától. Az interkulturális konfliktusok megoldásának útjába több akadályozó jellegű viselkedési forma is állhat. Az eltérő érdekek, kultúra vagy vallás mentén szerveződő csoportok között feszülő konfliktusok esetében a résztvevő felek szükségszerűen kategóriákba sorolják a rajtuk kívül álló csoportokat és azok tagjait, illetve az ezekhez a felállított kategóriákhoz előítéleteket társítanak. Ez természetszerű, viszont az ezektől való eltávolodás képességének hiánya gátolja a konfliktus megoldása felé vezető folyamat elindulását. Ebből fakadóan a konfliktus hatásos kezeléséhez feltétlenül szükséges az abban érintett egyének belső csoportján túl a külső csoport ismerete és a belső csoporttól esetlegesen eltérő normáinak, kultúrájának, jellemzőinek tiszteletben tartása is. Azzal is fontos tisztában lenni, hogy eltérő kulturális hátterekhez eltérő kommunikációs és konfliktuskezelési formák társulhatnak. Egymás nézőpontjának figyelembevétele, illetve a konfrontálódó csoportok közti különbségeken túl az esetleges hasonlóságok, kapcsolódási pontok és közös célok megtalálására és szem előtt tartására való törekvés kiindulópont lehet a kultúrák közti konfliktusok megoldási folyamatának elindulásához és az egyenrangú kapcsolat és partnerségi viszony kialakításához (Samovar és Porter, 1994:360). Mindehhez szükségszerű létrejönnie a fentebb említett heterogén

környezetnek és a Smelser által megnevezett többes identifikációnak, vagyis az identitásérzés sokféleségének is. Ebből fakadóan a csoportközi kapcsolatokat és a bizalom kialakulását szorgalmazó projektek gyakran Aronson mozaik-módszerének elvére, vagyis a kooperációs tanulás ideájára épülnek (Aronson, 2008:343). A módszer lényege, hogy a feladat megoldásához az összes résztvevőre szükség van, ezáltal a csoport minden tagja egyaránt nélkülözhetetlen és fontos, és mindenkire figyelmet kell fordítani. A közös cél elérése az etnikailag ellenséges csoportok tagjait is kooperációra készíti, és az együtt töltött idő és a közös munka során puhulnak az egymás iránt érzett negatív attitűdök és előítéletek, egy időigényes tanulási folyamaton keresztül.

Izrael: a népesség összetétele

A 2016-os demográfiai statisztikák szerint (CBS, 2016) Izrael teljes népessége megközelítőleg 8,630 millió fő. (Ezt érdemes összevetni az 1948-as adatokkal: az államalapítás idején 816,000 fő élt az országban.) A teljes lakosság 74,8%-a zsidó (6,450,000), 20,8%-a arab (1,796,000) és az „egyéb” kategóriába soroltak (nem-arab keresztények, egyéb valláshoz tartozók és az állampolgárságra váró, vagy egyéb személyek) 4,4%-ot tesznek ki (384,000). Ezek az adatok azokkal a zsidó állampolgárokkal is számolnak, akik a nemzetközileg Izrael részeként nem elismert területeken élnek (a „megszállt területek”). Izrael lakossága évről-évre növekvő tendenciát mutat mind a zsidó, mind az arab lakosság tekintetében.

Izrael társadalmi integrációja és ennek akadályai

A fentiekben vázoltak ismeretében vizsgálva Izraelt nem túlzó állítás, hogy az izraeli társadalom dezintegrált. Kutatásom során azt találtam, hogy gyakorlati szinten a társadalmat alkotó csoportok együttélésének sem a külső, sem a belső feltételei nem valósulnak meg kellő mértékben. Az izraeli társadalom a kisebbségi csoportokra irányuló politikáját tekintve monokulturalista: az elérni kívánt társadalmi állapot a kisebbségi kultúrák teljes asszimilációja, miközben a többségi kultúra dominál. Az izraeli államalapítás óta megvalósuló, az ország területeinek de-arabizálására, illetve judaizálására irányuló állami intézkedések az asszimiláció megvalósítására való törekvések voltak, ám nem jártak sikerrel. Hozzá kell tenni azonban, hogy az asszimiláció

megvalósulása nem reális, mind a konfliktus, mind a társadalom kisebbségi, illetve többségi csoportja sajátosságait és viszonyát tekintve: mindkét csoport jogot formál a földre és saját kultúrájának érvényességére az adott területen/társadalomban. Az izraeli monokulturalizmusra való törekvések viszont nem maradtak nyom nélkül, az eredményük egy sajátos, diszkriminatív rendszer kialakulása lett. A monokulturalizmussal ellentétes multikulturalista felfogás szerint minden kultúra egyformán értékes és így egyetlen kultúra sem élvez prioritást a többivel szemben. Az izraeli társadalom integráltsága több különböző szempont szerint és több különböző szinten is vizsgálható, illetve kétségbe vonható (külön-külön az arab és zsidó társadalmi csoportok integráltsága is kérdéses), de én ezúttal az etnikai hovatartozás szerinti kettéoszlását veszem tekintetbe (zsidó többségi és arab kisebbségi társadalom). Ugyanakkor az arab lakosság a történelmi eseményeket és a mai napig is tartó konfliktust figyelembe véve nem kezelhető egyszerű kisebbségként: Izrael területét mindkét népcsoport egyaránt a saját hazájának tartja és szilárd alapokra helyezve a követeléseit úgy tartja, hogy a föld jog szerint az ő csoportját illeti. Izrael etnikai ideológiájából, vagyis a „zsidó állam” mivoltából adódóan, még ha az arab kisebbségi nemzeti identitás társadalmi szinten elfogadott is, egyidejűleg sérül és háttérbe szorul. Izrael mint etnikai állam az alapvető céljai és ideológiája következtében nem tud multikulturalista lenni. Pappé nyilatkozik úgy a témáról, hogy izraeli nemzet mint olyan, nincsen: még ha állampolgársága az araboknak is van, nemzetisége csak a zsidóknak (Pappé, 2011:98).

Az izraeli társadalom fizikai értelemben úgymond földrajzi szempontok szerint is dezintegrált és szegregált. Az országnak – értsd: Izrael állama, a palesztin területektől (Nyugati part és Gáza) függetlenül – nincs hivatalosan elhatárolt zsidó és arab része, azonban zsidók és arabok helyileg egymás mellett, gyakorlatilag mégis egymástól elhatárolódva élnek, sokszor egyáltalán nincs köztük kapcsolat. A kevert népességű városok képeznek egyfajta kivételt, ahol sor kerül folyamatos találkozásokra és érintkezésekre is (munkahely, közintézmények, stb). A városokon kívül a kisebb települések és falvak esetében a funkcionális és véletlenszerű találkozásokon kívül jellemzően nem kerül sor érintkezésre a két népcsoport tagjai között (és még e funkcionális kapcsolatok lehetősége is régiótól függő). Általános jelenség, hogy nem valósul meg az a heterogén környezet, ami a kapcsolat és a bizalom kialakulásának alapvető feltétele. Ezt a jelenleg fennálló helyzet is igazolja, hiszen a két elkülönülő csoport tagjai között nagyfokú a bizalmatlanság és a gyanakvás is, aminek okai közül a

következőket emelem ki: történelmi sérelmek, kapcsolat hiánya, társadalmi berendezkedés és a rendszer által teremtett egyenlőtlenség, félelem, fizikai szegregáltság.

A két csoport közötti szakadék és bizalmatlanság a *történelmi események és traumák* fényében adott. Fontos a zsidó nép történelmi hátterét, vagyis az *európai antiszemitizmust* is figyelembe venni: a zsidó népet érintő, megközelítőleg 6 millió áldozatot követelő genocídium: a holokauszt, illetve az európai zsidóságot ért antiszemitizmus hatásait. Karády mondja a veszélytudat és identitás kapcsolatáról a következőt:

Az erős identitásnak többféle következménye van, az egyik, amit nagyon fontosnak találok, hogy egy kényszeres önreflexióra buzdít, illetve arra kényszerít, tehát az identitás kollektív túltematizálásához, ahhoz, hogy ez egy fontos téma a közösségen belül, amelyet állandóan reflektálnak a közösség tagjai. Tudniillik a veszélytudat egy csomó magatartási formát produkál, például azt, hogy állandóan tájékozottnak kell lenni a szövetségesek és ellenségek azonosításához, a zsidók helyi helyzetét mindig fel kell ismerni, tisztázni kell, hogy mik a kilátások, a csoportszolidaritás az egy nagyon fontos védekezési mechanizmus a trauma, a veszélyhelyzet ellen.[...] A trauma élmény alapja mindig a veszélytudat. Az más kérdés, hogy a veszélytudat az konkrét veszélyre utal-e. [...] A Soa emléke egy ilyen veszélytudat képző. (Karády, 2014)

Azt gondolom, hogy ez jól illik az izraeli társadalmat mozgató erők leírására. A veszélytudat félelmet, gyanakvást és bizalmatlanságot eredményez az ellenséges és potenciálisan ellenséges, külső csoportok irányába (Rostoványi, 2006:251). Palesztina és Izrael történelmét tekintve a zsidók tértnyerése és államalapításának körülményei, az azt kísérő és követő események (pl. katonai rezsim) a palesztin arab népesség számára okoztak traumatikus élményt, ami ugyancsak ösztönös bizalmatlanságot és a gyanakvást eredményez. A zsidók számára az intifádák eseményei, az arab országokkal való háborús helyzet, a civil terrortámadások és az ezek általi folyamatos fenyegetettség és a veszélyérzet is fokozta és fenntartja a bizalmatlanságot és gyanakvást. A mindennapi életben a valódi *kapcsolat hiánya* is katalizátora a bizalmatlanságnak. A felületes

találkozásokon kívül, mint fentebb említettem, a heterogén környezet hiányában kevés lehetőség adott a valódi csoportközi kapcsolatok kialakulására. A bármiféle kapcsolat megléte régióként is eltérő: talán az Északi régió az egyetlen, ahol a demográfiai sajátosságok miatt a csoportközi kapcsolatok megléte az átlagon felüli (még ha a kapcsolatok nagy része csak funkcionális is). Ezt az interjúalanyaim közül is többen említették említették:

Takarítanak itt az iskolában és én is alkalmaztam arab takarítónőt, és itt... Itt gyakran hallani arab beszédet, számomra nem ritka, ha Tel Avivban vagy, pl. a barátaim Tel Avivban, ők megijednek, mert nincsenek hozzászokva. Én hozzászoktam.²

A települések nagy része szegregált és a felsőoktatásig túlnyomó többségüket tekintve az oktatási intézmények is elkülönülnek: ez megfosztja a lakosságot a lehetőségtől, hogy életük korai szakaszától összeszokjanak (eltekintve az e célból létrejött kevert, integrált iskoláktól). Ezt is sokan kiemelték az interjúk során, pl.:

Nekem már volt kapcsolatom arab tinédzserekkel, de a többiek számára először furcsa volt, ők nem nagyon találkoztak zsidókkal, úgyhogy nem volt könnyű. Az hogy kik ők és kik vagyunk mi, az új.³

A társadalom dezintegráltsága és a csoportközi bizalmatlanság tekintetében nagyon meghatározóak a *nyelvi korlátok* is: az ország első nyelve a héber, amely oktatása az arab iskolákban is kötelező, viszont a zsidó iskolákban nem elvárás az arab nyelv oktatása. Ez az esetleges kulturális sérelmeken kívül a mindennapi gyakorlatban is elhatárolja egymástól a két csoportot és gyanakvást szül. Ezt a feltételezéseim az interjúk során több esetben is alátámasztást nyertek:

Például amikor a buszon hallok két arab srácot beszélgetni, nem tudom, hogy rólam beszélnek-e vagy nem. És valószínűleg valami hülyeségről beszélgetnek, és

² M, zsidó résztvevő anyja

³ Id, zsidó résztvevő

*ha érteném miről, akkor nem aggódnék. Mindig azt gondolod, hogy rólad beszélnek, és mindig azt gondolod, hogy rajtad nevetnek.*⁴

A rendszerbe épült *egyenlőtlenségek* és a zsidó állampolgárok és kultúra állami szintű privilegizációja (egyenlőtlen lehetőségek, forráselosztás, területek) természetesen szintén a két csoport egymástól való elhatárolódását és sérelmeket eredményezi. Az arab nyelven túl a kultúra és történelem is háttérbe szorul: a tanrend egységes az arab és zsidó iskolákban is. Ahogy a zsidó, úgy az arab iskolákban is ugyanazt a történelmi narratívát tanítják annak ellenére, hogy a két nép teljesen máshogy élte meg a közös történelmüket. Ugyanez igaz a nemzeti ünnepekre is: ami a zsidók történelmében a Függetlenség Napja (Izrael megalapítása), az a Palesztinok történelmében a Katasztrófa, vagyis a Nakba. Mégis, az arab iskolákban is az előbbit oktatják és ünneplik kötelezően, ami azt mutatja, hogy a palesztin narratíva állami és társadalmi szinten nem elfogadott.

Történelmi háttér: Galilea

Etnikai tekintetből Galilea Izrael legsokszínűbb területe: a lakosság ~55%-a zsidó, ~34%-a arab (muszlim és keresztény) és ~7%-a drúz. A terület etnikai berendezkedése a korábban kifejtett okokból fakadóan (terület etnikai homogenitásának megtörésére irányuló kormánypolitika) vegyes: rengeteg arab település helyezkedik el egymáshoz közel, közöttük pedig, sokszor csupán lépésnyi távolságokra zsidó települések (settlementek, kibucok, moshavok stb.) (CHE, 2009).

Az izraeli kormány a galileai régióra irányított, az 1950-60-as évektől folytatott asszimilációs kormánypolitikájának a Ghazi Falah által megkülönböztetett három szakaszát fogom felvázolni (Falah, 1991). Ez a felülről (állam) lefele (állampolgárok) irányuló törekvésegyüttes alapvetően meghatározta a régió mai demográfiai berendezkedését és egyúttal létrehozta annak a társadalmi problémának a kontextusát, amellyel a kutatásom során is foglalkoztam.

1948-74 között (első szakasz) indultak meg a régió ún. „dearabizálására” és a terület elfoglalásának következtében elfoglalt területek zsidó lakossággal való feltöltésére irányuló állami törekvések. A függetlenségi háborút követően az itt élő palesztin arab

⁴ Il, zsidó résztvevő

népesség kb. 56%-a elhagyta a régiót. A katonai közigazgatás időszaka (1948-66) szintén formálta a terület etnikai berendezkedését: a szabad mozgás és a munkavállalás korlátozása nagyban befolyásolta a népességmozgást és a kialakuló helyi kötődéseket. Az állam kitűzött stratégiai célja az arab lakosság területi egységének megbontása volt (Falah, 1991). A program 1967-től, a katonai közigazgatás vége és a hatnapos háború után vált központiá *Yehud haGalil*, vagyis Galilea judaizálása néven (Pappé, 2011). Az intézkedések eleinte a falvak területi terjeszkedését eredményezték: a kitelepített, otthonukat elvesztett lakosok tömegesen költöztek más falvakba, ezáltal azok méreteit növelve, valamint a mozgás korlátozása is ehhez járult hozzá. Alapvetően állami érdek volt a kitelepített palesztin lakosság asszimilálódása, de egy idő után az állam saját, eredeti céljaival ellentétesnek látta a falvak összekapcsolódását és növekedését.

1974-82 között (második szakasz) az arab települések terjeszkedésének megakadályozására és a terület etnikai homogenitásának megbontására került a hangsúly. Létrehoztak három ún. zsidó „fejlesztési várost” ’57-ben és ’65-ben, ezek Maalot, Nazaret felső és Karmiel. Ezeken a mesterségesen létrehozott településeken az újonnan betelepülő zsidókat helyezték el zsidó városi központokat hozva létre a régióban (Falah, 1991). 1981-ig 58 új zsidó települést hoztak létre a régióban a palesztin arabok és beduinok lakta települések között, azok egységét megbontva. Blokkokban helyezték el őket⁵, ezeket a területi egységeket pedig új utak és autópályák létrehozásával kötötték össze egymással és a régió kívüli városközpontokkal is (az arab települések területi egységeit ezáltal elválasztották egymástól) (Pappé, 2011:136). Az új települések elhelyezéséhez a palesztin arab településektől való földelcsatolások jogszerűsítésére újra az *Emergency regulations*-hoz nyúltak vissza. Kompenzáció nem járt az államosított földekért cserébe (Pappé, 2011:127). A kormány nagy hangsúlyt fektetett az új zsidó települések fejlesztésére, ugyanakkor az eredetileg is ott elhelyezkedő beduin települések jelentős részét – csakúgy, mint a Negev-ben – nem ismerték el és nem vették nyilvántartásba, a bejegyzett falvak terjeszkedését és fejlődését pedig korlátozták. Ez azt eredményezte, hogy a régió arab és zsidó települései szociális tekintetben nagy mértékben eltávolodtak egymástól, valamint az arab közösségek gazdasági szempontból az őket újfent körülvevő zsidó települések (munkavállalás) és a zsidó piac függőségébe kerültek. Ami az arab településeket illeti, az állam mindössze egy esetben hozott létre újat,

⁵ Segev, Tefen, Talmon

amikor a Negev beduin törzseit próbálta néhány nagyobb, erre a célra létrehozott városban centralizáltan összegyűjteni (Svirsky, 2006:32).

1982-től (harmadik szakasz) a kialakult függőség tovább fokozódott és a regionális intézkedéseket felváltották a falvakat egyesével megcélzó korlátozások és beavatkozások. 1982-ben létrehozták a Misgav Regionális Tanács nevű intézményt, amely megkapta a régió minden természeti forrása, települése és a mezőgazdasága feletti rendelkezési jogot. Arra törekedtek, hogy az addig mezőgazdaságból élő falusi lakosság inkább városi környezetben, alkalmazottként helyezkedjenek el. Ennek eszközeként kezdődött meg a mezőgazdasági lehetőségek korlátozása (földek államosítása, engedély megtagadása stb.), mindezzel párhuzamosan pedig a regionális zsidó gazdaság stabilizálásán és növelésén dolgoztak. A '80-as években az Északi területeken kb. 40 az állami nyilvántartásban nem szereplő arab település volt. Ezek kiszorultak minden infrastrukturális jellegű fejlesztésből és szolgáltatásból, valamint új épületek felhúzása is illegális tevékenységnek minősült a fentebb említett okok miatt: az állam arra ösztönözte a lakókat, hogy költözzenek át az állam által elismert környéki településközpontokba. (Svirsky, 2006:32). A földek eltulajdonítására és települések felszámolására való reakcióként létrejött egy civil ellenállási mozgalom: egy palesztin arab tiltakozási hullám 1976-ban. 1976 március 30-ára szerveztek egy nemzeti sztrájkot és tiltakozást a földek eltulajdonítása és az általános, az arab lakosságot érintő diszkrimináció ellen. Ez a nap a Föld napja néven lett ismert (Pappé, 2011:130). Ez volt az első szervezett és nagy visszhangot nyerő civil, palesztin arab ellenállás az őket érő igazságtalanságok és a függetlenségi háború óta kialakult elnyomó rendszer ellen. Három helyszínen valósult meg a tiltakozás: Sakhnin, Arabeh és Deir Hanna falvakban. A kormány reakciója a katonaságnak és a rendőrségnek a falvakba való kiszállása volt, ami konfrontációba torkollt: a katonaság végül tüzet nyitott a tiltakozókra, ami 6 halálos áldozatot követelt (a tiltakozók közül) (Pappé, 2011:132). Végül 1994-től kezdve Ytzak Rabin⁶ kormányzása alatt kezdődött meg az északi, galileai régió falvainak elismerése és bejegyzése. Ez sokszor kisebb falvak és telepek (törzsek) összeolvadását eredményezte (egy közigazgatási egység alá kerültek).

⁶ Izrael ötödik miniszterelnöke, először 1974-től 1977-ig majd 1992-től 1995-ig újra.

A következő esemény, ami a régióra nagy hatást gyakorolt, a 2000-ben megkezdődött második, az al-Aksza intifáda volt. Míg az első intifáda⁷ kizárólag a megszállt területeken zajlott, a másodikban az izraeli arabok/palesztinok is részt vettek, és kimondottan az északi régiót is érintette. Ez Ariel Saron, a jeruzsálemi Templom-hegyen tett látogatása következtében tört ki, amivel a terület feletti izraeli szuverenitást demonstrálta (provokáció). Az, hogy valóban ez volt-e a felkelés elindítója, vitatott, de széles körben elfogadott (Rostoványi, 2006:308). Közrejátszott a békefolyamat gyorsaságában és hatékonyságában való reménykedés fokozatos csökkenése és a csalódottság is (a palesztin oldalról) (Rostoványi, 2006:309). Az intifáda során újdonságként az öngyilkos merényletek váltak a fellépés eszközévé, melyet a legtöbb palesztin szervezet elfogadott. (Rostoványi, 2006:310). Innentől kezdve 4 éven át a civil erőszak mindennapossá vált: főként izraeliek (zsidók) ellen elkövetett támadások, öngyilkos merényletek és terrorakciók. A terror a palesztin fellépés fő eszköze lett: senki sem volt biztonságban és ez meghatározta a társadalom állapotát és a csoportközi kapcsolatokat (Rostoványi, 2006:312). Végül Yasser Arafat 2004-es halála után az új palesztin államfő, Mahmoud Abbas és Ariel Saron között létrejött találkozó során 2005-ben deklarálták a tűzszünetet (Rostoványi, 2006:314). Szintén hatással volt a régióra a 2006-ban kitört második libanoni háború: a Hezbollah, libanoni radikális iszlám politikai és félkatonai (sokak szerint terror-) szervezet Libanon déli, azaz Izrael északi határánál kezdte bombázni a határ menti izraeli településeket. A háború nagyon nagy számban követelt civil áldozatokat (Tomolya, 2007). A háborút megelőzően az izraeli haderő kivonult Libanonból: ezt követően a katonailag ellenőrizetlen területen megjelentek a Hezbollah erői, ezután a határ menti összeütközések gyakoriak voltak (Tomolya, 2007). A 2000-es évek eseményei következtében az északi/galileai régióban (projektrégió) nagymértékben megromlottak a csoportközi viszonyok, az addigi viszonylagos harmóniát gyanakvás, félelem és bizalmatlanság váltotta fel a helyi zsidók és arabok között.

⁷ 1987-93 között zajlott le az Első intifáda, vagyis palesztinok ellenállása és tiltakozása az izraeli megszállás ellen: sztrájk, kődobálás, benzinpalackok és egyéb robbanószerek bevetésével a civilek között zajló összecsapások százaira került sor a Nyugati parton (Chapman, 2011)

A vizsgált szervezet: Sha'ar la'Adam, Bab lil Insan, Gate to Humanity

A szervezetről részletesebb információkhoz (egyéb források hiányában) az egyik alapító tag és menedzser, Faiz Suwaed beszámolóí és a vele készített szóbeli interjúk révén jutottam.

A szervezet története

A szervezet kezdeti formájában 2002 szeptemberében jött létre. A helyi kötődésű alapító tagok Faiz Suwaed és Yakov Arnan. Arnan a szervezet székhelyéül is szolgáló zsidó kibuc, Harduf⁸ egyik alapító tagja, Suwaed pedig a kibuc közvetlen szomszédságában található beduin falu, Suwaed⁹ lakója. A szervezet létrejöttének háttéréül szolgál az ő megismerkedésük története is. Kibuc Harduf 1982-ben jött létre, abban az időszakban, amikor az akkori kormánypolitika célja az északi régió etnikai homogenitásának megtörése volt, aminek elérése érdekében új zsidó közösségeket telepített az arab települések közé. A kibuc alapítók számára nagyon fontos volt a szomszédos falvakkal való jó viszony kiépítése. A kibuc közvetlenül az államilag el nem ismert (nem bejegyzett) beduin falu, Suwaed mellett épült fel. A falu státuszából adódóan nem részesült olyan állami szolgáltatásokban mint folyó víz és elektromos áram. A kibuc ezeket elérhetővé tette a falu számára: ők, mint az állam által elismert és támogatott település, rendelkeztek ezekkel az erőforrásokkal. A falut (a környékbeliekkel egyetemben) még sokáig nem regisztrálták, ezért az újonnan épülő házak lebontása folyamatosan fennálló probléma volt.¹⁰ 1988-89 környékén a hatóságok ismét kivonultak a faluba, hogy egy engedély nélkül felépített házat lebontsanak: a faluban élő Faiz ellenállást tanúsított, saját magát állítva fizikai akadályként a gépek útjába. A hatóságok őrizetbe vették. Ezt, az események hírére a kibucból érkező Yakov látta és kifizette a hatóságoknak a letéti díjat, így szabadon engedték a tiltakozót. Ekkor kezdődött az azóta is tartó barátságuk és együttműködésük. A szervezet neve *Sha'ar la'Adam – Bab Liliinsan*, ami héberül és arabul annyit tesz, *Gate to*

⁸ Kibuc Harduf egy ~600 fő lakosságú (2015) település, Észak-Izraelben, az Alsó-Galilea régióban.

⁹ Harduf közvetlen szomszédságában található beduin falu, 2015-ös adatok szerint ekkor 159 lakosa volt. Az állam 1996-ban jegyezte be hivatalosan.

¹⁰ Abból fakadóan, hogy a település nincs hivatalosan bejegyezve, bármiféle építkezési engedélyeztetése lehetetlen, tehát minden "új" épület illegális - sok esetben a hivatalos szervek ezeket az épületeket lebontják.

Humanity, vagyis „Kapu az Emberiségre”. A szervezet három eltérő kultúrát és vallást képviselő ember közreműködésével jött létre: arab, zsidó és keresztény. Az arab és zsidó kultúrát a már említett alapítótagok, a keresztény oldalt pedig egy német papnő képviseli a mai napig, akivel a kibuccon keresztül kerültek kapcsolatba. Sokáig a kibuc fennhatósága alatt működtek, nem voltak külön bejegyzett szervezet. A tevékenységük megkezdése után kb. 10 évvel hozták meg a döntést, hogy független civil szervezetként működnek tovább. Ezt ekkor kérvényezték is, de a szervezet bejegyzésére csak újabb két évvel később, 2014-ben került sor. Innentől mint nonprofit civilszervezet működnek, hivatalosan *Sofiya* néven: ez az általam vizsgált szervezet és a kibucban elhelyezkedő színháznak a közös anyaszervezete. Partnerségben működnek, hivatalosan egy szervezeten belül, de a gyakorlatilag külön. A szervezet létrejött az adott időben általuk a régióban észlelt szűkséghelyzetre reagált: a 2. intifáda után nagyon megromlottak a helyi zsidó-arab viszonyok. Megtört az addigi viszonylagos harmónia, megingott a bizalom. Érezhetővé vált a félelem a zsidók oldaláról, az arab közösségek részéről pedig az elkövetett cselekmények magas fokú frusztrációt és érzéketlenséget tükröztek a másik csoport irányába. A helyzet kritikus volt és tudták, hogy tovább romolhat. Emiatt született meg a gondolat egy fiatalokat célzó oktatási projektre és egy olyan hely létrehozására, ami össze tudja hozni a zsidó és arab közösségek tagjait: helyszínt és alkalmat tud teremteni arra, hogy találkozzanak egymással és kapcsolat, majd bizalom épülhessen ki köztük. Elsőként egy fizikai térben elhelyezkedő találkozási pontot hoztak létre a kibuc és a szomszédos beduin falvak határai között: egy semleges területet választottak erre a célra, hogy mindkét közösség egyaránt a sajátjának érezhesse. Ma ez a szervezet központja, az önkéntesek lakóhelye és egyben egy ökológiai centrum. A szervezet akkor megkezdődő munkája és az elindított projektjei három irányvonal mentén szerveződtek: ökológiai, művészeti és oktatási, valamint „spirituális”. Ezeket később a szervezet munkásságánál fogom részletezni.

A szervezet célja és küldetése

A társadalmi probléma, amire a szervezet reagál, általánosságban az izraeli társadalom etnikai alapú dezintegrációja, konkrétan pedig a helyi, civil szintű arab-zsidó kapcsolatok hiánya. A szervezet különböző projektjein és tevékenységein keresztül azon dolgozik, hogy az elsősorban helyi, másodsorban regionális (Galilea) arab és zsidó

közösségek között egy valódi partnerségi viszony, egy a csoporthatárokon felül álló közösség és összetartozástudat alakuljon ki. Ezt zsidó és arab gyerekek, fiatalok és felnőttek részvételére, aktivizálására és képessé tételére (*empowerment*) építik. A szervezet központja, Sha'ar La'Adam – Bab Lilinsan, egy oktatási és ökológiai központ, amely teret és helyet hivatott adni az érintettek egyenlő félként való, a közös céljaik megtalálását és megvalósulását szolgáló találkozóhoz és közös tevékenységeihez. Az elképzelésük az, hogy a két csoport tagjai között, közös érdekeiket helyezve az együttműködés fókuszába, az előítéletek és feszültségek csökkenése mellett az egymás iránt érzett bizalom és az együttműködésre való hajlandóság nyer teret (Aronson mozaik-módszerének elvét követve). Céljuk a közösségeket szétválasztó ellentétek és kulturális eltérések helyett egy közös identitás kialakítása a résztvevők között, ami magasabb szinten szolgáltat kohéziós erőt és teremt közösséget. Ezt nem az egyéni nézőpontok, a vallási és kulturális identitások és vélemények figyelmen kívül hagyásával próbálják elérni, hanem egymás és a „másik narratíva” megismerésén keresztül. A mikroszintű beavatkozásokon és a helyi projekteken keresztül tágabb társadalmi változásokat szeretnének elérni, úgymint: a civil tudat és aktivitás növelése, a közösségek közötti éles határok és feszültségek enyhítése, az eltérő etnikai csoportok egymás iránt való érzékenységének és bizalmának növelése. Álláspontjuk szerint a probléma intézményesített, az állam által képviselt megközelítése növeli a társadalmi szegregáció mértékét és a távolságot az országban élő csoportok között. Ők ettől elhatárolódva kötelezik el magukat egy közösségközpontú megközelítés mellett, a galileai térség heterogén, eltérő etnikumú, vallású és kultúrájú lakosságát egy közösségként szemlélik, amelynek minden tagja egyenlő. Az intézményesített egyenlőtlenség az állampolgárok között megnehezíti a bizalom és az egyetértés kialakulását, amit ők civil projekteken és a közösségekre építő helyi beavatkozásokon keresztül gondolnak lehetségesnek ellensúlyozni és oldani.

A szervezet munkássága

A szervezet a korábban felsorolt irányvonalai mentén hozta létre a projektjeit. Az ökológiai irány a fentebb említett kulturálisan közös és mindenki számára nyitott tér és az ott található ökológiai központban realizálódott. A hely alakításán és építésén különböző projektek résztvevőivel kezdtek el együtt dolgozni. Ezt az irányt a két csoport

földért való harcára és az abból fakadó konfliktusra szánták egyfajta válasznak. Azt az ideájukat próbálták ilyen módon prezentálni, hogy a föld nem csak szétválasztani, hanem összehozni is tudja az embereket, hogy a föld, amin az emberek közösen dolgoznak az mindenkié.

Az oktatási és művészeti irányvonal arra az elvre épít, hogy a művészetten keresztül a résztvevők egy ideológiák felett álló, érzelmi síkon tudnak találkozni egymással. A művészet eszközein keresztül ki tudják fejezni és közelebb tudnak kerülni az érzelmeik, traumáik, sérelmeik feldolgozásához. Azt vallják, hogy művészeti térben mindenki egyenrangú félként van jelen, ami egy, a problémás hétköznapiól eltérő kapcsolatteremtés lehetőségét szolgáltatja. Ezeknek az alapvetéseknek mentén két projekt indult el: egy, a környező települések közösségeiben élő zsidó és arab tinédzserek bevonásával létrehozott drámacsoport és egy iskolai önkéntes projekt, aminek keretei között a szomszédos beduin falu általános iskolájába kezdtek el helyi zsidó és nemzetközi (európai) önkénteseket közvetíteni angol tanítás céljával. A spirituális irányvonal mellé rendelik a vallást, identitást, nemzetiséget és az összes kapcsolódó fogalmat érintő kérdéseket. Az intifáda teremtette szükséghelyzet idején ezek mentén szerveztek egy konferencia/szeminárium jellegű találkozót, amire a régió különböző vallási, közigazgatási és települési vezetőit hívták meg, hogy a kialakult helyzetre reagálva létrejöjjön egy találkozás és elindulhasson egy hosszabb távú partnerségi kapcsolat a különböző csoportok és közösségek képviselői között. A szervezet azt az elvet vallja, hogy az egyén felelősségvállalása a saját elsődleges identitásáért és vallásáért, illetve annak ápolása nagyon fontos, de ezzel párhuzamosan fel kell ruháznia magát egy másodlagos, univerzális identitással. Szerintük az egy, a saját identitáshoz való szigorú ragaszkodás az embereket elhatárolja egymástól, míg ha képesek egy univerzális, közös identitást is hordozni, akkor képesek lehetnek együtt dolgozni és együtt élni is békében.

A szervezet tevékenységének finanszírozása

A szervezet nonprofit formában működik, állami támogatást nem kap. A szervezet minden tevékenységét és projektjét eltérő módon finanszírozzák. A szervezet alaptőkéje magánadományokból és workshopok, szemináriumok szervezéséből, illetve ezek keretei között a központban nyújtott szálláslehetőségekből származó bevételből áll össze, amely

bevételeket az adókra, a hely fejlesztésére, az alkalmazottak fizetésére és a projektek és tevékenységek fenntartására, valamint egyéb általános költségek fedezésére forgatnak vissza. A szervezet bevételei és forrásai tehát a következőkből állnak össze: magánadományok (célzott és általános), egy évente megszervezett esemény (a fesztivál esetében a kibuc és a regionális tanács is hozzájárul anyagilag a megvalósításhoz), illetve az egyik, egy állami szervvel együttműködésben megvalósuló projekt esetében részben állami támogatásból valósulnak meg. Ezeken kívül a szervezet egyéb kiadásait a fentebb említett bevételek és az általános adományok fedezik. A szervezet általános, rendszeres kiadásai a következők: alkalmazottak fizetése, kibuc-adók (a szervezet központjának költségei), állami adók, a központ fenntartása és fejlesztése, az iroda és a színházterem bérleti díja a kibucnak, eszközök, közlekedés, egyéb kiadások.

A szervezet fő projektjei és tevékenységei

Ökológiai központ

A szervezet központja egyben az ökológiai központ is. Ez egy fás terület a kibuc és a szomszéd beduin falu, Ka'biyya között. A terület helyet ad a Project TEN önkéntesek szálláshelyének és kapcsolódó szolgáltatásoknak (konyha, zuhanyzó); a szervezet egyik irodájának; egy szabadtéri színpadnak; egy veteményeskertnek; kettő, a látogatóba, szemináriumokra és workshopokra érkező csoportok szálláshelyül szolgáló sátnak és egy újabb, számukra fenntartott konyhának. Ezen túl további sátraknak, amelyek többnyire a kibucban tanuló fiatalok számára szolgálnak lakhelyül bérleti díjért cserébe (amelyet a szervezet tevékenységeire fordítanak). A központ területén kizárólag komposzt WC-k vannak elhelyezve, húst és alkoholt fogyasztani tilos, a hulladék gyűjtése szelektíven történik, illetve nem szabad túlságosan kihívó öltözetben tartózkodni és bármilyen kultúrát esetlegesen sértő tevékenységeket végezni a közös terekben és a szabadban. A központ egy nyitott tér hivatott lenni, ahol bármilyen vallási és kulturális háttérrel rendelkező egyéneket és csoportokat szívesen látnak, ami teret tud szolgáltatni a különböző csoportok képviselői között megvalósuló találkozásoknak és párbeszédnek. A központot az önkéntesek és a szervezet tagjai munkájuk segítségével építik és fejlesztik.

Project TEN

A Project TEN¹¹ egy többszintű együttműködés a szervezet és egy állami igazgatású projekt között, ami 2014 óta működik. A Project TEN programok az izraeli állam által működtetett *Jewish Agency*-nek egy alapvetően az általam vizsgált szervezettől független önkéntes programja. A program a judaizmus *Tikkun Olam* fogalmára épül, ami a világ (*olam*) helyreállítását (*tikkun*), javítását jelenti. Világszerte több központtal rendelkeznek, ahova alapvetően zsidó származású, izraeli önkénteseket közvetítenek különböző időtartamú programokban való részvételre. A nemzetközi önkéntesek számára a program finanszírozására igénybe vehető az ún. *MASA* ösztöndíj: ez ugyancsak a *Jewish Agency*-hez köthető ösztöndíj, amit diaszpórabeli zsidó fiatalok számára hoztak létre annak érdekében, hogy hosszabb időt töltsenek el Izraelben és megismerjék az országot¹². Ez az ösztöndíj is az etnikai alapú nemzetállam-koncepció objektiválódása: a belépési előfeltétel nem a judaizmus, vallási javak, vagy kulturális kötődés stb., hanem a származás, vagyis születési előjog. Az ösztöndíj rengeteg eltérő programra megpályázható, egyetemi áthallgatástól kezdve szakmai gyakorlaton át a különböző önkéntes programokig – amilyen a Sha'ar la'Adam – Project TEN kooperációban működtetett program is. A program 5 hónapra szól, egy turnusban átlagosan 10-15 önkéntes vesz részt, akik a központban kapnak szállást. Az 5 hónap alatt a szomszédos beduin falvak iskoláiban tanítanak angolt, a kibucban működő mentálisan sérült felnőtteknek otthont adó bentlakásos intézmény tagjaival dolgoznak együtt különböző workshopokon, segítenek a központ folyamatos építésében és alakításában, mezőgazdasági munkát is végeznek, valamint közösen tanulnak arabul és héberül az országról, a konfliktusról, a környezettudatosságról, és színházi foglalkozásokon is részt vesznek. Az ösztöndíj célja nyíltan az, hogy a diaszpórabeli zsidók kapcsolatba kerüljenek Izraellel és esetleg le is telepedjenek. Jelen esetben az ösztöndíjjal érkező önkéntesek főként az általam bemutatott szervezet munkájába kapcsolódnak be: a szervezet projektjei korábban, az együttműködés előtt is léteztek. A szervezet és a program co-existence tematikája szempontjából kiemelten fontos a beduin iskolákban való tanítás. A szervezet ideája az, hogy a nemzetközi önkénteseken kívül izraeli önkéntesek is részt vesznek az iskolai munkában – ez eddig csak részlegesen valósult meg. A nemzetköziséget

¹¹ A szó *ten* héberül annyit jelent, *adni*.

¹² <http://www.masaisrael.org/>

azért tartják fontosnak, mert az érintett gyerekek többsége ekkor találkozik először (az izraeli zsidókon kívül) sajátjától eltérő nemzetiségű és kultúrájú emberekkel.

A „Galilean Breeze” Fesztivál

A fesztivál évente kerül megrendezésre az ökológiai központban, a zsidó ünnep, Shavuot idején. A fesztivál háromnapos, ezalatt előadásoknak, beszélgetéseknek, koncerteknek, színdaraboknak ad otthont. A programok kétnyelvűek: minden előadást és workshop-ot arabra és héberre is fordítanak. A fesztivál célja az arabok és zsidók összehozása egy esemény keretei között: olyan programokat próbálnak szervezni, melyek mindkét csoport számára érdekesek és vonzóak lehetnek. A fesztivál programját a jegyek eladásából származó bevételből és a kibuc nyújtotta támogatásból finanszírozzák (cserébe a kibuc tagjai ingyen látogathatják a programokat). A fesztivál családoknak és gyerekeknek is nyújt programokat. A koncert és program felhozatal tekintetében mindkét kultúra hagyományait és sajátosságait próbálják képviseltetni, valamint európai előadókat is szoktak hívni. Az ökológiai központ ilyenkor szálláshely/kemping funkciót is betölt azok számára, akik erre igényt tartanak és ezt a típusú belépőt vásárolják meg. Tavaly kb. 700 ember fordult meg a fesztiválon a következő helyekről: Izrael különböző területeiről (főként Galilea és a középső régió), néhány vendég Európából és a legtöbben a környező településekről. A vendégek között alapvetően kevesebb az arab, de érkeznek a környékről, néhányan még távolabbról is (Ka'biyya, Shefar'am, Nazaret, Suwaed). A fesztiválra meghívják a falubeli iskola (Ka'biyya) gyerekeit is.

Zsidó-arab színjátszókör

A szervezetnek ezt a projektjét, az érintettekre gyakorolt hatásait vizsgáltam részletekbe menően a kutatásom során, így erre egy különálló fejezetben térek ki.

A projekt székhelye Harduf, a csoport zsidó résztvevői elsősorban az ottani gimnáziumból kerülnek ki. Ami az arab résztvevőket illeti, a projektvezetők elsősorban a közeli arab város, Shefar'am iskoláival kezdtek partnerségi viszonyt kiépíteni. Az iskolákba mind Hardufban, mind Shefar'am-ban a környező településekről is járnak diákok. A projekt 2003 óta fut. Alapvetően a már ismertetett társadalmi problémára való

válaszként, művészeti eszközökkel próbálja elősegíteni az arab és zsidó tinédzserek közti kapcsolat kiépülését, ezzel próbálva elősegíteni a társadalom integrálódását. Az első, pilot csoport még nem szisztematikus színházi program volt, hanem egy 1-2 hetente megvalósuló találkozás a csoport tagjai között, amely alkalmakkor drámajátékokkal és annak eszközeivel próbáltak kapcsolatot kiépíteni közöttük.

Azt gondolom, hogy nagyon fontos, hogy az elején nagyon szorosan az iskolákkal együtt próbáltunk dolgozni, a tanárokkal [...] Először úgy terveztük, hogy a program az iskolai tanrend része lesz, de miután láttuk, hogy milyen nehéz, megváltoztattuk a tervet és a kötelező iskolán kívül hoztuk létre. [...] a gyerekek választhatnak, hogy akarnak-e csatlakozni, vagy nem. Iskola után van, a tanulás után és megvan adva nekik a döntés szabadsága, hogy ott legyenek. Nekünk is könnyebb, hogy így azt csinálunk, amit akartunk...¹³

A színház és dráma, mint a projekt eszköze, részben a korábban is említett mozaik-módszerre (Aronson, 2008) épít: egy közös céljuk van a résztvevőknek, mindenki egyenlő és egyaránt fontos az annak eléréséhez vezető folyamat során. A közös érdeklődési kör és a közös érdekek egy találkozási pontot teremtenek a résztvevők számára, a közös munkával együtt töltött idő pedig közelebb hozza őket egymáshoz. A projekt keretei között létrejövő heterogén összetételű környezet felkínálja a közelebbi csoportközi ismeretségek és szorosabb, valódi kapcsolatok megszületésének lehetőségét. A tematikus közös munka során lehetőséget nyernek nem csak a két csoport közötti általános különbségek, hanem az esetleges hasonlóságok és közös pontok felfedezésére is. A projekt kétnyelvű, héber és arab, valamint ennek megfelelően két rendezővel operál: egyikük a szervezetet is alapító Yakov Arnan, a másik Mahmoud Subih, egy Shefar'am-i arab színész és drámatanár. A projekt vezetői között van a szervezet másik alapítója, Faiz Suwaed is, aki szociális munkás minőségben dolgozik a csoporttal. A projekt teljes időtartama 3 év, a gimnázium 10. osztályában kezdik el. Az első év az ismerkedés és egymáshoz szokás időszaka. A második év végén kerül sor a projekt fő eseményre, ami egy két, vagy három nyelven előadott színdarab (arab – héber – angol): a második év az erre való felkészülés és munka jegyében telik. A harmadik év egybeesik a gimnázium

¹³ Faiz, a, projektvezető, szociális munkás

utolsó évével is, ezért ekkor a heti rendszerességű találkozók és az aktív részvétel kérdéssé válik, mivel a diákoknak nagyon sok egyéb iskolai kötelessége is van (iskolai projektek, érettségire való felkészülés). Mivel minden évben indul egy újabb csoport, ezért általában két aktív csoport fut párhuzamosan: amikor az új csoport az első, felkészülésnek szentelt évben jár, a második csoport a fő színdarabon dolgozik. A tapasztalat azt mutatja, hogy a gimnázium és egyben a projekt utolsó évében járó diákok nagy részének nem jut ideje a találkozókra való aktív részvételre, ezért a gyakorlatban ezek az újabb alakuló csoporthoz szoktak csatlakozni. A találkozók hetente vannak, vagy hardufi gimnázium, vagy az aktuális partneriskola épületében megtartva, ahova a másik csoport tagjait együtt utaztatják a tanórák végeztével. Az eddigi partneriskolák a szomszédos Shefar'am-ból és Ka'biyya-ból, a legújabb csoport pedig a kicsit távolabb fekvő Ibtin-ből kerültek ki. Arra is volt példa, hogy a közeli Tiv'on-ból is részt vettek zsidó tinédzserek a projektben.

*Először elmegyünk az iskolákba, az osztályokba, Shefar'am-ban és Harduf-ban...
Azért kezdtük el Harduf és Shefar'am között, mert közel vannak egymáshoz. [...] amikor Shefar'am-ba mentünk, egy társadalmi-gazdasági szempontból rossz helyzetben lévő iskolát választottunk, mert az ilyen iskolákban nem túl sikeresek és akartunk nekik adni valamit, ahol azt érzik, hogy csinálnak valamit. (Faiz, a)*

A projekt előtt annak vezetői ellátogatnak a párhuzamos arab és zsidó osztályokba a projektet bemutatni és az ahhoz való csatlakozás lehetőségéről és a tevékenységről beszélni a diákokkal. A projektben bárki részt vehet, nyelvtudástól és színészi tehetségtől vagy tapasztalattól függetlenül.

A vonatkozó empirikus kutatás módszertana

A kutatás céljából dolgozatom korlátaiból fakadóan nem egy széleskörű hatásvizsgálatot, hanem az eset feltárását és bemutatását tűztem ki. A kutatás fő tétje az alábbiakban megfogalmazott kérdések árnyalása, elmélyítése és megválaszolása, valamint a lokális civil munka elemzésén keresztül általánosítható következtetések megfogalmazása volt.

- Milyen valós, helyi szintű kapcsolatok vannak jelen a környéken élő arabok és zsidók között, mikro szinten?
- A két csoport társadalmi elhatárolódásának civil nézőpontból milyen okai vannak (problémák, akadályok)?
- Az együttműködés és interakció során milyen gyakorlati nehézségek merülnek fel, mik a heterogén csoport/társadalom (a projekt során megmutatkozó) problémái?
- Mi a bemutatott projekt esetleges, maradandó hatása a résztvevőkre?
- Az együttműködésre való hajlandóság milyen mintázatai rajzolódnak ki a két etnikai csoport között a projekt szakmai munkáján keresztül?
- Mik a vizsgált projekt esetleges társadalmi hatásai makro szinten?

A projekt érintettjeként (vizsgálati populáció) a projektvezetőket, résztvevőket és a résztvevők szüleit emeltem ki: az interjúzás során igyekeztem a projekt minden közvetlenül érintett szereplőjét megjeleníteni mind az arab, mind a zsidó oldalról. Alanyaim a következő csoportokból kerültek ki: a projekt ötletgazdái és vezetői, a projekt résztvevői és a résztvevők szülei. A kvalitatív elemzés empirikus alapját 13 (~560 percnyi) félig strukturált interjú adja: 3 zsidó résztvevő (2 férfi, 1 nő), 3 arab résztvevő (3 nő), 2 arab szülő (1 nő, 1 férfi) 2 zsidó szülő (2 nő), 3 projektvezető/rendező (2 arab férfi, 1 zsidó férfi) és 1 volt résztvevő, aki jelenleg rendező asszisztensként dolgozik a projektben (zsidó, nő).¹⁴

Azért ezt a módszert választottam kutatásomhoz, mert egy kisebb populációval kapcsolatos jelenségek mélyrétegeiről próbáltam számot adni (Kvale, 2005). Ezt a módszert az jellemzi, hogy nyitott kérdések dominálják az interjúkat és elsősorban az interjúalany valóságkonstrukciója kerül fókuszba (Kvale, 2005). Az alanyokkal félig strukturált interjúkat készítettem, angolul. Az interjúkból kiemelt részleteket és idézeteket saját fordításban közlöm. Az alanyokat az egyik projektvezető szakértői segítségével választottam ki. Szempont volt, hogy az etnikai hovatartozáson kívül több, (csoportközi kapcsolatok tekintetében) eltérő háttérű alany is legyen.

¹⁴ A kutatás 2017. 02. 01. – 03.27. között készült.

Eredmények

Ami az interjúk feldolgozását és elemzését illeti, a jelen tanulmányban az eredmények átfogó ismertetésére és összegzésére szorítkozom röviden, nem célom részletekbe menően bemutatni és egyenként kitérni a kutatási kérdésekre kapott válaszokra.

Az interjúk elemzésén keresztül elsőként azt vizsgáltam, hogy az etnikai dezintegráció miként manifesztálódik abban a közvetlen környezetben, ahol a projekt megvalósul, a *helyi közösségek* kapcsolatain, illetve ebben az esetben inkább azok hiányán keresztül: az derült ki, hogy a helyi interetnikus, interkulturális közösségek közötti kapcsolatok többnyire felületesek és funkcionálisak, természetes keveredés által kialakult közösség nincs. Annak ellenére hogy az etnikai összetételét tekintve a vizsgált régió a leginkább heterogén az országban, a csoportközi érintkezések itt is leginkább csak felületesek. Ezt követően az általános, majd a konkrét gyakorlat során a két csoport között fennálló viszony kapcsán észlelt *problémákat és nehézségeket elemeztem az alanyok személyes meglátásaiból* kiindulva. A célom ezzel annak felderítése volt, hogy a gyakorlati interakció során észlelt kulturális és egyéb nehézségek mennyiben függhetnek össze az általános társadalmi problémákkal: a kapott eredmények szerint nagymértékben összefüggenek. Az interjúalanyok (mind zsidó, mind arab) kivétel nélkül mindannyian hangsúlyozták a nyelvi korlátok problémáját, az iskolák szegregáltságát, a tudatlanságot, a média keltette feszültségeket, a két csoport közti általános bizalmatlanságot és a társadalmi egyenlőtlenségeket (arab lakosság diszkriminálása). A vizsgált minta esetében a főbb problémák kérdését tekintve az interjúk tanulsága szerint nagyban egyezik a két oldal véleménye. A zsidók oldaláról többen is említették a tananyag hiányosságát és egyoldalúságát: azáltal, hogy nem tanulják a másik csoport narratíváját, (elmondásuk szerint) nem tanulnak a valós helyzetről és a megszállt területekről, nincsenek tisztában a fennálló helyzettel és ez a tudatlanság még inkább elhatárolja őket a másik csoporttól.

Korábban nem tudtam semmit a Nyugati partról. Van egy öcsém, 16 éves, és néhány héttel ezelőttig nem tudta, hogy a Nyugati part létezik. És nem azért,

mert hülye... [...] Például nekem fogalmam sem volt arról, mint csinál a katonaság a Nyugati parton és milyen ott élni.¹⁵

Nem tudtam, hogy van... Nem is tudtuk, hogy vannak megszállt területek. [...] úgy beszéltek róluk, mintha az ellenség lenne ott, nem tudtuk, hogy menekültek is vannak, akik korábban rendesen éltek, tudod, nem mondták el nekünk az arabok vagy a Nakba narratíváját.¹⁶

Érdekesség lehet, hogy a zsidó megszólalók többet reflektáltak a rendszerre, a kormány és az oktatás felelősségére, mint a feszültség és szegregálódás okozóira, míg az arab nyilatkozók ugyanazokat a problémákat említve általában kevésbé határozták meg a jelenség felelőseit.

Ami a *kapcsolatteremtés gyakorlati nehézségeit* illeti, az összes (mind arab, mind zsidó) interjúalany kiemelte a nyelvi korlátok problémáját, illetve a kultúra és társadalmi normák különbségeit mint nehézséget az interakció során. A két csoport közti hierarchia attitűdbeli megjelenését megintcsak inkább a zsidó nyilatkozók hangsúlyozták, azt fogalmazva meg, hogy az interakció során az arab résztvevőket eleinte egyfajta, a zsidó társaikkal szembeni alacsonyabbrendűségi érzet jellemzi, a zsidók pedig büszkén, valamiféle felsőbbrendűséget kommunikálva állnak arab társaikhoz. Több résztvevő, illetve a projektvezetők beszámolóiból is az derült ki, hogy a társadalmi szinten fennálló hierarchiát alátámasztó egyéni attitűdök lenyomata eleinte a csoportban is jelen volt: a résztvevők a saját maguk hozzáállásával és viselkedésformáival prezentálták a két csoport közti társadalmi egyenlőtlenséget (maguk önkéntelen egymás alá, illetve fölé rendelése).

A projekt az érintettek *hozzáállására és attitűdjére* gyakorolt hatását is próbáltam felmérni az interjúkon keresztül, illetve hogy mennyiben változott a résztvevők *csoportközi kapcsolatainak mennyisége és minősége* a projektben való részvételt követően. A projekt egyik legfontosabb eredményének (még ha ez banálisan is hangozhat) maga a kapcsolatteremtés bizonyult. Azzal, hogy teret és támogató közeget nyújt magának a találkozásnak, mindezt egy olyan helyzetben, ahol egy alapvetően semleges művészeti médiumon keresztül tudnak érintkezni egymással az egyének, megteremti a kiindulási

¹⁵ Il, zs, résztvevő

¹⁶ Daphne, zs, résztvevő anyja

alapot minden további, a csoportközi kapcsolatok kialakulására vonatkozó eredményhez. Az érintettek beszámolói alapján a projektben lehetőségük adódik arra, hogy egyéni szinten keressenek válaszokat a társadalmi szintű távolságok és szakadékok kérdésére, illetve a készen kapott hiedelmeket és előítéleteket személyes tapasztalataikon keresztül tudják újragondolni, megkérdőjelezni. A közös munka és együtt töltött idő során megszűnnek egymás számára idegenek lenni, el tudnak jutni arra a szintre, hogy a másik csoport tagjait egyszerűen annak lássák, amik: hasonló érdeklődési körrel rendelkező kortársaiknak. Azáltal, hogy emberi szintre helyezik a külső, "ellenséges" csoport bizonyos tagjait, számukra ismerősök, barátok lesznek, megtanulják hogy a különbségek és a társadalmi viszály ellenére közös célok mentén haladva lehetséges a közös munka és az együttműködés. Ez az egyszerű felismerés a fennálló konfliktusos helyzet ismeretében alapvető fontosságú kiindulópontot ad számukra ahhoz, hogy a továbbiakban ha akár csak egyéni és akár csak gondolati szinten is, de másképp álljanak a konfliktus és a másik csoport kérdéséhez. A kutatás során tapasztaltak fényében ez a gyakorlati kapcsolatteremtés tűnik a konfliktus esetleges jövőbeli társadalmi szintű enyhítése egyik elkerülhetetlen előfeltételének. Az interjúk szerint a projekt nagy hatással van az egyének kapcsolati hálójának és *kapcsolatteremtési hajlandóságának* az etnikai diverzitására is. A projekt „mesterségesen” létrehozott környezetében megszülető interkulturális kapcsolatok élménye pozitívan befolyásolja a külső csoporthoz kapcsolódó attitűdjüket és prekonceptióikat, valamint a projekten kívüli "természetes" környezetükben alkalmazott viselkedésformáikra, illetve *kapcsolatteremtési hajlandóságukra* is hatással van. A nyilatkozók között (többnyire a zsidó oldalról) többen beszámoltak más projekteken való részvételekről, saját maguk által létrehozott projektről, illetve jövőbeli terveikről annak érdekében, hogy a másik csoport tagjaival kapcsolatban legyenek, illetve segítsék a két csoport közti kapcsolatteremtést. A módszer, amit a projekt felhasznál a társadalmi probléma csoportszintű feloldására, (a vizsgált esetet tekintve) kézzelfogható, pozitív eredményekkel rendelkezik a két elkülönült társadalmi csoport kapcsolatát illetően, ám a projekt méretét és lefedettségét tekintve (lévén civil kezdeményezésről van szó) nem a társadalom egészére, hanem elsősorban a helyi közösségekre, azok tagjaira hat. Azt gondolom azonban, hogy ez a *mikroszintű hatás* fontos szerepet játszhat a szélesebb társadalomra gyakorolt, esetleges *makroszintű folyamatok* támogatásában.

Végszó

A vizsgált gyakorlat a társadalomban a két csoport között fennálló sokrétű kiegyenlítetlen viszonyt próbálja ellensúlyozni, egy szűk csoport számára megteremteni azokat a feltételeket a kapcsolat és a csoportközi bizalom kialakulására, amelyekre társadalmi szinten is szükség lenne. Ez a civil szerveződés sok másikkal egyetemben a közös munka, közös érdek fókuszba helyezésének eszközét alkalmazza az interetnikus, csoportközi közösségépítéshez. A szervezet és a projekt bemutatásán keresztül erre szerettem volna egy jó gyakorlatot szemrevételezni. A valódi találkozás és megvalósuló közös munka tapasztalatán keresztül az egyének új viszonyítási pontokat, kapaszkodókat nyernek, amelyeknek segítségével közelebb kerülhetnek ahhoz, hogy a projekt keretein és mesterségesen létrehozott környezetén kívül is egy egyenlőbb viszonyrendszert képviselve tudjanak a többi, társadalomban élő polgártársukkal együttműködni, azok etnikai és vallási hovatartozásától függetlenül. Ezek kis léptékű eredmények, de a fennálló helyzetet tekintve nagy jelentőségűek, hiszen a konfliktus központi, irányított feloldása, illetve enyhítésére nincsenek komoly törekvések (állami szinten), valamint gyakorlatilag lehetetlennek is tűnik. Azt gondolom, hogy ez és az ehhez hasonló projektek azon túl, hogy bizonyos esetekben gyakorlati változásokat és folyamatokat indítanak el az egyének szintjén, egyúttal példákat mutatnak fel a társadalom számára a zsidó és arab (palesztin, illetve izraeli arab) csoportok tagjainak együttműködésére (pl. színházi előadás bemutatásán keresztül), amin keresztül lehetőséget kínálnak a szélesebb közönség számára is arra, hogy a külső csoportra és a fennálló helyzetre irányuló mindennapi attitűdjük evidenciáit megkérdőjelezzék. Mindez önmagában még nem vezet nagyobb mértékű fejlődéshez a probléma tekintetében, de mindenképpen hozzájárul egy olyan kiindulási alap megteremtéséhez, ami a változások eléréséhez elengedhetetlen.

Felhasznált irodalom

1. Andorka Rudolf (2006): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris.
2. Aronson, Elliot (2008): *A társas lény*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
3. Avruch, Kevin (1998): *Culture and Conflict Resolution*, USIP Press Books.
4. Bindorffer Györgyi, *Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban*.
<http://www.kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/archive/332.pdf> (2017.02.15)
5. Central Bureau Statistics (2015): *List of localities*.
<http://www.cbs.gov.il/ishuvim/reshimalefishem.pdf> (2017.04.06)
6. Central Bureau Statistics (2016): *Annual Data 2015*.
http://cbs.gov.il/reader/?MIval=%2Fshnaton%2Fshnatone_new.htm&CYear=2016&Vol=67&CSubject=2&sa=Continue (2017.03.10)
7. Central Bureau Statistics (2016): *Media Release*.
cbs.gov.il/hodaot2016n/11_16_404e.pdf (2017.03.20)
8. Chapman, Colin (2003): *Kié az ígéret földje?* Budapest: A Magyar Református Egyház Kálvin János Kiadója.
9. Csepeli György (2006): *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
10. Csepeli György, Örkény Antal, Székelyi Mária és Poór János (2004): „Nemzeti identitás Magyarországon az ezredfordulón: in: *Társadalmi riport 2004*, Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.). Budapest: TÁRKI, Pp. 471–483.
11. Falah, Ghazi (1991): Israeli „judaization” policy in the Galilee In *Journal of Palestine Studies*, Vol. 20, No. 4, pp 69-85. University of California Press.
12. Karády Viktor: *Trauma és identitás – Zsidó identitás a holokauszt után*, A Bibó István Közéleti Társaság és a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület konferenciáján elhangzott előadás, <https://www.youtube.com/watch?v=nF4wQdRH9HE> 2014. 11. 05. (2017.03.06)
13. Kvale, Steiner (2005): *Az interjú – bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba*. Budapest: József Attila Műhely.
14. Örkény Antal és Székelyi Mária (2009): A bizalom szerepe a bevándorlók sikeres társadalmi integrációjában In *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Demográfia Évf. 52, Szám 2-3*.
15. Örkény Antal és Székelyi Mária (2013): Származás, identitásőrzés, asszimiláció In *PRO MINORITATE* 22: (tavasz) pp. 44-59.

<http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/2013/ProMino-1301-03-Orkeny-Szekelyi.pdf> (2017.02.15.)

16. Pappé, Ilan (2011): *The forgotten Palestinians: A history of the Palestinians in Israel*, Yale University Press.
17. Rostoványi Zsolt (2006): *Együttélésre ítélve: Zsidók és palesztinok a Szentföldért*. Budapest: Corvina.
18. Samovar, Larry és Porter, Richard (1994): *Intercultural Communication*. 7th Edition, Belmont, CA: Wadsworth.
19. Svirsky, Marcelo (2006): *Rethinking the Galilee: Mapping the Presence of an Arab-Jewish Intercultural Setting*. University of Haifa, March 2006
20. Tomolya János (2007): A „34 napos” izraeli-libanoni háború. In. *Hadtudomány, a magyar hadtudományi társaság folyóirata*. XVII. évfolyam, 1. szám. 2007. március. http://www.zmne.hu/kulso/mhtt/hadtudomany/2007/1/2007_1_8.pdf (2017.04.03.)